

Suomalaisen herätysliikejulkisuuden erityispiirteitä autonomian kauden alkupuolella

Herätysliikkeiden asemasta ja tehtävästä Suomen luterilaisessa kirkossa on lausuttu yksittäisiä julkisia mielipiteitä parin viime vuoden aikana varmasti enemmän kuin koko 1800-luvulla yhteensä. Polarisoituneessa kirkollisessa keskustelussa herätysliikkeet nähdään usein osana konservatiivista rintamaa, olipa kysymys kirkon virkakysymyksestä, suhtautumisesta seksuaalivähemmistöihin tai taustalla olevista raamattunäkemyksistä. Herätysliiketutkijat yleensä tietävät, etteivät rintamalinjat kulje herätysliikkeiden kannattajajoukon ja muiden välillä. Sen sijaan valtoimenaan lainehtiva verkkokeskustelu elää tällaisista yksinkertaisista vastakkainasetteluista, eikä kirkollinen printtimediakaan ole tyytynyt aina kriittiseen journalismiin kiivastempoisessa mediakamppailussa. Kun riita on kärjistynyt, tutkijan on yleensä turha koettaa vakuuttaa riitapukareita edes kaikkein selvimmistä tosiasioista. Ei tosin tarvita tutkijakoulutusta sen havaitsemiseen, että konservatiivisia asenteita esiintyy myös herätysliikkeiden ulkopuolelta tai uudistustahtoa herätysliikkeiden sisältä. Vastakkainasettelua ei liioin ilmene pelkästään herätysliikkeiden välillä vaan myös niiden sisällä.

Historiantutkimuksen kannalta on usein kyseenalaista vertailla kahden erilaisen aikakauden

ilmiöitä keskenään. Anakronismin vaara on ilmeinen. Silti on hyvät perusteet väittää, että nykykeskustelu eroaa 1800-luvun herätysliikejulkisuudesta ennen muuta merkityksensä puolesta. Varhaisimpina kansanliikkeinä juuri herätysliikkeet olivat aikanaan luomassa sellaisia julkisen keskustelun areenoita, joita modernisoituva yhteiskunta sittemmin hyödynsi. Herätysliikkeet synnyttivät uudenlaisia kokoontumisen muotoja, kasvattivat suomalaista julkaisuutoimintaa ja edistivät lähetystyön pioneereina kansainvälistymistä.¹ Nykyään taas mielipiteet herätysliikkeistä ovat varsin rajatun kirkollis-uskonnollisen aktiivijoukon sisäpiirikeskustelua, jolla harvoin on laajempaa kiinnekohtaa yhteiskunnalliseen keskusteluun. Sellaiseksi ei ole tarpeen katsoa edes sisäministeri Päivi Räsänen poikkeuksellista ulostuloa *Helsingin Sanomissa* joulun alla 2011.² Ministerin herätysliikepohjaisten lähetysjärjestöjen puolesta laatima mielipidekirjoitus kertoi enemmän kirjoittajansa vakaumuksesta kuin herätysliikedebatin yhteiskunnallisesta merkityksestä.

Herätysliikkeiden rooli suomalaisen julkisen keskustelun historiassa on ollut tärkeä ainakin kolmella eri tavalla. Ensinnäkin varhaisimpina kansanliikkeinä ne loivat uuden julkisuuden foorumin kirkonmäki-, markkina-, käräjä- ja kinkerijulkisuuden

rinnalle. Uusi tapa kokoontua yhteen virallisen tai yleisesti hyväksytyt tavan vastaisesti herätti nopeasti paikallisten viranomaisten, kirkkoherrojen ja lopulta hallitusvallan huomion. Toisekseen monista herätysjohtajan asemaan kohonneista maallikoista tuli kuuluisuuksia tavalla, joka ei ollut aiemmin rahvaan parissa tavallista. Monen osalta tämä rajoittui maantieteellisesti suhteellisen suppealle alueelle, mutta esimerkiksi Paavo Ruotsalaisen tapaus osoittaa, että maallikkojohtajasta saattoi tulla herätysliikkeen myötä myös maankuulu. Kolmanneksi herätysliikkeissä viljeltiin runsaasti uudentyyppistä kirjallisuutta ja niissä käytiin myös sanomalehtikeskustelua. Monet herännäispapit olivat ahkeria kääntämään ja kirjoittamaan kirjoja, julkaisemaan sanomalehtiä ja esittämään niissä julki uusia ajatuksia.

Tarkastelen tässä artikkelissa 1800-luvun alkupuolen herätysliikejulkisuutta kolmesta eri näkökulmasta. Ensin kuvaan herätysliikejulkisuutta liikehdintänä, sitten julkisena sanomalehtikeskusteluna ja lopuksi kysyn, mitä heränneitä vastaan käyty oikeusprosessi, Kalajoen käräjät, kertoo julkisen keskustelun mahdollisuuksista ja luonteesta 1800-luvun Suomessa. Viimeksi mainittuun kysymykseen liittyy silloinen debatti lähetystyöhön suunnatuista varoista.

Artikkelin aikarajaus on väljästi ”autonomian kauden alkupuoli”. Tarkastelun kohteena on siis se kohta herätysliikehistoriaa, jolloin sittemmin vakiintuneita ”perinteisiä suomalaisia herätysliikkeitä” ei vielä ollut olemassa tai herätysidentiteetit olivat vasta muotoutumassa. Sen sijaan eri puolilla maata oli lukuisia tietyn herätysjohtajan auktoriteetin tunnustavia paikallisia ja alueellisia ryhmiä. Kun seuraavassa puhun heränneistä tai herätysliikkeestä, kyse on väljästi herätysliikehdintän kokonaisuudesta. Suomessa ei vielä 1850-luvulla käytetty herätysliikkeistä esimerkiksi nimityksiä rukoilevaisuus, herännäisyys, evankelisuus tai lestadiolaisuus, vaikka herätysliikkeiden omat historiateokset mielellään määrittelevät näillä käsitteillä historiansa aina ”alkuherätysistään” lähtien.

LIKEHDINTÄ JA YHTEISÖNMUODOSTUS

1800-luvun herätysliikehdintä oli ilmiö, joka herätti huomiota paikallisesti ja valtakunnallisesti.

Huomion perusta ei kuitenkaan ollut niinkään julkisessa keskustelussa kuin liikehdinnässä itsessään. Herätykset aiheuttivat paikallisyhteisössä hämminkiä, vaikka puhkeamisesta ei useinkaan seurannut pysyvää seuraliikettä. Tavallista kansanherätyksille oli niiden hetkellisyys, kuten kuopiolainen Pietari Väänänen oli pannut merkille: ”Herätykset eivät ole vielä lakanneet meidän pitäjässä: kun yhdestä paikasta eli kylästä lakkaavat, niin toisessa alkavat.”⁴

Herätysten muotoutuminen herätysliikkeeksi ei siis tapahtunut hetkessä. Hurmosherätys saattoi paikallisesti kestää lyhyen aikaa, ja vain osa herätyksen kokeneista lähti pidemmäksi aikaa mukaan laajenevaan seuraliikkeeseen.⁵ Herätysjohtajien keskinäisissä kirjeissä 1820- ja 1830-luvulla surkutteltiin varsin usein ”maailmaan” takaisin karkailevia eli herätyksen jälkeen entiseen ”suruttomaan” meidän palaavia heränneitä. Syyksi asiantilaan kirjoittajat mainitsivat toisinaan yksinkertaisen rahvaan ymmärtämättömyyden, joskus ”väärät profeetat” ja ”autuuden asian” väärinymmärtäneiden johtajien vaikutuksen, mutta tavallisin selitys oli heränneiden jääminen kokonaan vaille ohjausta. Vaikutusta oli myös paikallisen papiston suhtautumisella herätyksiin.⁶

Herätysten kanavoituminen joukkoliikkeeksi edellytti yleensä paikallista liikehdintää laajemmat yhteydet eri seurakuntien heränneiden välillä ja selkeää johtajuutta. Jos nämä ehdot täyttyivät, liikehdinnästä seurasi usein myös ongelmia. Pitäjänraajat ylittävä liike sotki vallitsevia sääntöjä monella tapaa. Tunnettuja ovat esimerkiksi valitukset siitä, että naapuriseurakunnan heränneet tulivat joukolla kuuntelemaan heränneiden arvostamaa pappia ja sekoittivat näin jumalanpalveluksessa toteutetun penkkijärjestyksen. Kirkon penkkijärjestys oli yksi luterilaisen huoneentaulun mukaisista yhteiskun-

1 Huhta 2001, 42–44, 47–49; 2008, 15–25.

2 HS 346/19.12.2011, Kirkon ei pidä syrjiä omia jäseniään.

4 Akiander 1862–1863 VI, 199 (P. Väänänen lähetyskirja 10.12.1829).

5 Hurmosliikkeistä 1700- ja 1800-luvulla Sulkunen 1999.

6 Akiander 1862–1863 VI–VII; Huhta 2001, 53–54.

nan kontrollijärjestelmistä. Itäsuomalaisen kirkko-rahvaan pariin se ei tosin ehtinyt kunnolla koskaan juurtua, mutta sitä noudattaneessa Länsi-Suomessa ja Pohjanmaalla juuri tässä asiassa ilmeni ongelmia, jos naapuriseurakunnan rahvas valtasi paikat kirkon penkeissä. Kun synnintuntoon tullut maalaisväestö halusi oman seurakunnan papin opetuksen sijasta kuulla toisessa seurakunnassa vaikuttavan herätyspapin julistusta, se merkitsi kriisiä myös pappissäädyn sisäisen solidaarisuuden kannalta. Papiston sisälle rakennettiin tällä tavoin uutta jakoa alempaan papistoon kuuluvien herätyspappien sekä yhteiskunnalle ja kirkolle lojaalien säätyläispappien välille.⁷

Herätykset saattoivat myös lisätä tuntuvasti ehtoollisella käyntien määrää. Tästä saattoi aiheutua paikallisia ongelmia pelkästään ehtoollisviinin riittävyuden kannalta.⁸ Yleisiä olivat myös heränneiden perheiden sisäiset riidat, mikäli osa talonväestä tempautui mukaan heränneiden joukkoon. Kun esimerkiksi paikkakunnan herätysintoinen pietistipappi onnistui saattamaan synnintuntoon talon emännän tai tyttären, se automaattisesti kyseenalaisti vanhan luterilaisen huoneentaulun maailman, jossa isännän oikeuksiin kuului päättää siitä, miten vaimo tai tytär eli elämäänsä. Herätysliikelähteet tuntevat monta esimerkkiä siitä, miten yksi herätykseen tullut perheenjäsen sotki perheen sisäisen dynamiikan esittämällä herätysvaatimuksensa huonekunnan muille jäsenille ja eristäytymällä vanhasta, vääräksi kokemastaan tapakulttuurista. Ongelmat tulivat perhekunnissa esille varsinkin silloin kun perheenisä katsoi tapahtunutta karsaasti. Perheenpään herätys puolestaan johti huoneentaulun periaatteiden mukaisesti koko perhekunnan ”kääntymykseen”. Herätys sotki järjestyksen erityisesti silloin, kun se rikkoi huoneentaulun maailman ja sääty-yhteiskunnan pelisäännöt.⁹

Vakavimmat kiistat aiheutuivatkin perheenpään auktoriteetin kyseenalaistamisesta, kun herännyt vaimo tai tytär päätti kuunnella ”enemmän Jumalaa kuin ihmistä”. Seurat julkisuuden muotona oli tavanomaisesta poikkeava yhteenkokoontumisen muoto, koska niihin osallistuvien keskinäinen yhteys ei enää perustunut totuttuihin kriteereihin. Uskonsisaresta tai -veljestä tuli puolisoa tai jopa lasta

tärkeämpi niissä tapauksissa, joissa vain osa talonväestä tempautui mukaan herätysliikehdintään.¹⁰

Talonväen sisäisen tai naapurien välisen solidaarisuuden rikkoutuminen ilmeni tyypillisimmillään syytöksinä, etteivät heränneet olleet enää autuuden asiaa murehtiessaan kiinnostuneet talon töistä tai kylän yhteisistä ajallisista tehtävistä. Kuvatun kaltaista perinteiden rikkomista karsaasti katsovat ulkopuoliset syyttivät usein heränneitä joutilaisuuteen taipuvaisiksi, töitä karttaviksi jumaliksiksi, joiden kuviteltu sielunhätä oikeutti juoksemaan seuroissa silloin kun oli määrä tehdä työtä. Kuvavaa oli heränneille annettu liikanimi ympärivaeltava puolue.¹¹ Liikehtiminen aiheutti yhä laajenevaa julkisuutta, ja julkisuudella oli seurauksensa.

Herätysliikehdinnän aiheuttama epäjärjestys kirjautui monin tavoin historian lähteisiin. Tämä tosiasia on usein peittänyt alleen sen, että suhteessa vanhaan luterilaiseen kirkollisuuteen herätysliikkeet olivat toki merkki aikakauden muutoksesta, mutta tavoitteiltaan usein perinteitä ja jatkuvuutta korostavia. Tämä näkyi vaikkapa siinä, että monet herätysliikkeiden johtajat osasivat varsin taitavasti hyödyntää vanhaa kirkollista kansanopetusta. Kirjan tai lukemisen merkitys korostui varsinkin läntisessä osassa Suomea, missä lukutaito oli selvästi Itä-Suomea yleisempää. Herätysliikkeiden ansiosta myös uudenlaista kirjallisuutta saatettiin rahvaan pariin. On sanottu, että Liperissä herätyshuutonsa 1810-luvun lopulla ensi kerran kajauttanut Henrik Renqvist toimitti suomenkielistä kirjallisuutta rahvaalle enemmän kuin häntä edeltävät papit yhteensä.¹² Jatkuvuutta aiempaan herätysliikkeet korostivat myös siten, että ne puolustivat perinnäisiä tapojaan esimerkiksi arvostellessaan valistusta tai kirkollisten tapojen muutoksia. Seurakunnan oloja kritisoidessaan monet herätysjohtajat halusivat ylläpitää tai jopa elvyttää vanhan kirkkokurin käyttöä. Tutkimuksessa onkin aiheellisesti korostettu, että herätysliikkeet pyrkivät pikemminkin välittämään eteenpäin vanhaa kirkollisuutta uudenaikaistumista vastaan kuin mursivat sitä.¹³

Varsinkin monet herätysliikejohtajat ryhtyivät usein puolustamaan vanhaa kirkollisuutta erilaisen teologisten tai liturgisten uudistusvaatimusten edessä. Uutta herätysliikkeissä oli lähinnä niiden

joukkovoima ja laajuus. Näistä seikoista seurasi myös herätysjohtajien uudenlainen ”julkinen valta”. Tätä valtaa johtajat eivät myöskään empineet käyttä. Nils Gustaf Malmberg tai Paavo Ruotsalainen olivat valta-asemaan päästyään varsin tarkkoja siitä, että heidän johtajuuttaan ei kyseenalaistettu. Tämä tapahtui esimerkiksi siten, että miehet kontrolloivat seuratilanteessa sitä, kenellä oli lupa puhua, kenellä ei. Paavo Ruotsalaisen tiedetään usein vaintaneen seuroissa puhuneen, jos tämän uskontulkinta ei miellyttänyt herätysjohtajaa.

Modernia herätysliikkeissä oli se, että uudenlaisena yhteisömuotona ne olivat perimmiltään yhteisöllisyyden sijaan individualistisia: yksilöllistämällä ihmisen ja Jumalan välisen suhteen herätysliikkeet vaikuttivat modernin murtautumiseen myös uskonnolliseen elämään.¹⁴ Aiemman selvästi yhteisöllisemmän uskontulkinnan mukaan yksimielisyys uskonossa oli ollut yhteiskunnan vakaa ja järkkymätön perusta.¹⁵ Pietistisen ajattelun mukaan päinvastoin yksilö oli itse vastuussa jumalasuhteestaan, eikä yhteisö voinut tässä asiassa auttaa. Ajatuksena tällainen korostus sopi hyvin siihen yhteiskunnalliseen tilanteeseen, jossa yksilölliset tarpeet alkoivat vahvistua yhteisöllisten kustannuksella.

USKONNOLLISET SANOMALEHDET

Ensimmäiset pietistien perustamat lehdet Suomessa olivat 1836–1838 ilmestyneet *Hengellisiä sanomia* ja *Tidningar i and(e)liga ämnen*. Näitä lehtiä on usein pidetty saman lehden suomen- ja ruotsinkielisinä laitoksina. Tosiasiassa ne olivat kuitenkin sekä tavoitteiltaan että sisällöltään osittain eri lehtiä.¹⁶ Joka tapauksessa nämä sanomalehdet – kuten näitä suppeita lehtisiä tuolloin kutsuttiin – antoivat aiheen herännäishistorioitsija Mauno Rosendalille tulkita myöhemmin, että 1830-luvulla herännäisyys alkoi ”syrjäisestä asemastaan astua vähitellen julkisuuteen.”¹⁷ Rosendalin mukaan heränneiden julkisen merkityksen kannalta oleellista oli siis ”astuminen ulos” konventikkelijulkisuudesta sanomalehtijulkisuuden piiriin.¹⁸

Pietismi oli kuitenkin herättänyt huomiota selvästi 1830-lukua aikaisemmin. Syrjäisestäkin liikehdinnästä raportoitii keisarille saakka jo 1820-luvulla. Itse asiassa herännäisppien lehti-

hankkeet eivät enää 1830- ja 1840-luvulla tehneet liikehdintää juurikaan aikaisempaa tunnetummaksi. Herännäisyyden julkinen huomio perustui alun perin sen paikallisia rajoja rikkovaan luonteeseen, ei vielä herännäisppien julkaisuutoimintaan.

Pietistilehdissä varsinainen debatti ei ollut lopulta edes mahdollista. Sensuurin rajoittamina uudet uskonnolliset lehdet eivät saaneet käydä poleemista keskustelua eikä koko herätysliikehdintä saanut kuulua – eikä kuulunut – käsiteltäviin aihepiireihin.¹⁹ Pietistien pioneerityötä vähättelemättä²⁰ heidän toimittamiensa uskonnollisten lehtien merkitys julkisen keskustelun foorumina jäi vielä marginaaliseksi. Julkaisut rajoittuivat evankelioiviksi lehdiksi, joilla pyrittiin omalla hiljaisella tavalla tekemään tunnetuksi ”herännäisyyden aatteita” – kuten Rosendal asian ilmaisi – mutta herätysliikehdintä ei tällä tavoin tullut yleiseen tietoisuuteen, eikä osaksi julkista keskustelua.

Tidningar i and(e)liga ämnen ja Hengellisiä sanomia ilmestyivät vain kolmen vuoden ajan. Lehtien vastatuulen aiheutti sekä sensuuri että tilausten puute. Vuodelle 1839 *Hengellisiä sanomia* sai vain 60 ennakkotilausta, joten hanketta ei kannattanut jatkaa.²¹ Tilausten määrä ei kuitenkaan sinänsä kiin-

7 Seppo 1987, 83–85; E. Laine 2002, 73–74; Hartikainen 2005, 104.

8 Esim. Kimanen 2008.

9 Seppo 1987, 85–92.

10 E. Pentikäinen 1982, 87, 97–99; Huhta 2001, 55–56.

11 KA SKHSA F43–F52 Nurmeksen pitäjänkokouksen pöytäkirja 1821 [Auk. Oravalan Jaakko Gummerukselle lähettämä kopio]; Huhta 2001, 48.

12 Pirinen 2003.

13 Heikkilä & Seppo 1987, 70; Huhta 2001, 42–43; E. Laine 2006, 143–146.

14 Siltala 1992, 11, 126.

15 E. Laine 1996.

16 *Tidningar i and(e)liga ämnen* 1836–1838; *Hengellisiä sanomia* 1836–1838; Rosendal 1902–1915 I, 354; Silfverhuth 1977, 115–120.

17 Rosendal 1902–1915 I, 354.

18 Sanomalehdiksi kutsuttiin 1800-luvulla ja vielä 1900-luvun alkuun saakka muitakin kuin uutislehtiä.

19 *Tidningar i and(e)liga ämnen* 1836–1838; *Hengellisiä sanomia* 1836–1838; Silfverhuth 1977, 115–120.

20 Raittila 1991, 14–20.

21 Rosendal 1902–1915 II, 31.

nostanut sensuuriviranomaisia, joiden kannalta ongelmallista oli jo se, että varsinkin suomenkielisellä lehdellä ylipäätään tavoiteltiin tavallista laajempaa lukijakuntaa. Toiminnan pelättiin kiihottavan pietististä liikehdintää, jota oli pyritty rajoittamaan oikeustoiminkin jo vuosikymmenten ajan.²²

Perimmältään samasta syystä myös pietistiruonilija Lars Stenbäckin (1811–1870) yritys jatkaa lehtien julkaisemista edellisten lopettamisen jälkeen ei lopulta sekään onnistunut. Uusi lehti, *Evangeliskt veckoblad*, ilmestyi vain runsaat kaksi vuotta 1839–1841. Stenbäckin yritystä ei vähääkään edistänyt se, että hän oli sensorina toimivan Porvoon tuomiokapitulin mielestä niittänyt arveluttavaa mainetta puolustamalla julkisesti omaksumaansa pietismikantaa *Helsingfors Morgonbladissa*.²³ Tie nousi pystyyn siksikin, että *Veckoblad* piti edeltäjistään poiketen sisällään myös poleemisia kannanottoja.²⁴

Hieman paremmin menestyivät F. G. Hedbergin perustamat lehdet. *Allmän Evangelisk Tidning* (1845–1848) ja Tukholmassa vuodesta 1849 ilmestynyt *Evangelisten* kannattivat selvästi paremmin, sillä suuri osa tilauksista tuli Ruotsista. Edellisen lopettamisen aiheutti ilmeisesti sensuuri, ja jälkimmäinen siirtyi jo vuonna 1850 Hedbergin vastuulta tukholmalaisien käsiin. *Evangelisten*-lehden toimittajan kääntynyt baptistiksi Hedberg lakkasi kokonaan avustamasta sitä.²⁵

Vaikka uusilla uskonnollisilla lehdillä ei juuri ollut merkitystä aikakauden yhteiskunnallisessa keskustelussa, seuraliikkeessä niillä oli tärkeä roolinsa. Yhtäältä lehdet ajoivat osittain samaa asiaa kuin herätysjohtajien kirjeet. Herätysliikkeen parissa oli tavallista kopioida johtajien kirjeitä ja lukea niitä ääneen seuratilanteessa. Seuralukemistoksi kelpasi nyt myös uusi hengellinen lehti, mikäli sellainen oli tienolle kulkeutunut. Toisaalta lehdet toimivat hartauskirjoina. Lehtien yhteen sitomisen jälkeen vuosikerta näytti ulkomuodoltaankin kirjalta.

Heränneiden äänenkannattajista ei ollut kuitenkaan kysymys. Lehdistä ei tullut herännyttä rahvasta yhdistäviä herännäisidentiteetin rakentajia. Herätysjohtajien kirjeet olivat tässä suhteessa huomattavasti suuremmissa roolissa. Varsinkaan itäisessä Suomessa kirjeen merkitys ei vähentynyt vielä pitkään aikaan. Osuvasti herätysliikejohtajien

kirjeitä onkin kutsuttu aikakauslehtien esiasteeksi.²⁶

Kaiken kaikkiaan pietistipappien lehtihankkeiden vaikutus aikalaisten julkisuuskuultuuriin on arvioitava varsin vähäiseksi. Moderni sanomalehtijulkisuus syntyi vuosikymmeniä myöhemmin,²⁷ joten heränneiden pioneeriyötäkään ei sovi arvioida myöhemmän lehdistöhistorian tai julkisuuskäsitusten mukaan. Vaikka herätysliikehdintä on syystä nähty osana uudenaikaistumiskehitystä, julkisen keskustelun näkökulma valaisee hyvin sen tosiasian, että 1800-luvun hurmos- ja herätysliikkeiden ensisijainen tarkoitus ei ollut käydä julkista poliittista keskustelua, toimia protestina vallitsevalle yhteiskuntajärjestykselle tai muutoinkaan toimia yhteiskunnan uudistamiseksi. Yleensäkin uskonnolliskirkollisen keskustelun ensisijaisena tavoitteena ei ollut eritellä tai muuttaa yhteiskunnan poliittisia elinoloja. Tällaiset tavoitteet kuuluivat sellaisen julkisen keskustelun piiriin, jota akateeminen sivistyneistö kävi 1800-luvulla.²⁸

Silti myös herätysliikkeitä on tutkimuksessa pidetty esipoliittisena protestiliikkeenä, ja tällaisena niiden on katsottu pitäneen sisällään sääty-yhteiskuntaa murtavia vaikutuksia.²⁹ Tällainen näkökulma ei pyri arvioimaan herätysliikettä sen omien tavoitteiden perusteella, vaan sen myöhempien vaikutusten kautta. Näidenkin osalta on tulkinnanvaraista, mikä sääty-yhteiskunnan murtumisessa oli herätysliikkeen vaikutusta. Joka tapauksessa on selvää, että rahvaanliikkeenä herätysliike ei tavoitellut yhteiskuntajärjestyksen murtamista. Päinvastoin se rakentui perinteisen yhteiskuntajärjestyksen varaan, sillä perimmältään kysymys oli konservatiivisesta, vallitsevan alamaisajattelun varaan tukeutuvasta liikehdinnästä.³⁰

Eino Murtorinne onkin huomauttanut, että myös 1800-luvun alkupuolen Helsingissä vaikuttavien pietistipiirien luonnehtiminen osaksi vapaa-mielisten yhteiskunnallista ja valtiollista toimintaa menee pahasti harhaan. Herännäispappi Alfred Kihlman tyrmäsi tällaisen väitteen jo vuonna 1848 selvin sanoin:

Emme me harrasta tasavaltaa, emme yksinvaltaa emmekä perustuslaillisuutta taikka muuta semmoista; me jätäm-

me sen puuhan maailmalle, joka arvelee, että sillä on aikaa semmoiseen. Sitä vastoin me harrastamme Jumalan valta-
taa, ei valtiollisessa vaan uskonnollisessa merkityksessä.³¹

Aikalaisten intentioista huolimatta tutkimus on myöhemmin päätelty siitä, että sääty-yhteiskunta lopulta muuttui kansalaisyhteiskunnaksi, että myös herätysliikehdinnän yhteiskunnallinen merkitys oli toimia ennen kaikkea sääty-yhteiskuntarakennetta murtavana voimana. Näkökulma on myös johtanut siihen, että herätysliikkeen merkitystä on arvioitu kapeasti vain yksittäisten herätysliikevaikuttajien toimintana ja heidänkin osaltaan on korostettu sellaisia piirteitä, jotka parhaiten osoittavat heidän ratkaisevaa merkitystään modernisaatiokehityksessä. Onkin paikallaan korostaa, että ratkaisevimmat muutokset maaseudun heräämisessä, suomalaisessa joukkojärjestäytymisessä ja modernin politiikan syntymisessä tapahtuivat vasta 1860–1880-luvuilla.³² Herätysliikehdinnän valta-aikana 1820- ja 1830-luvulla liikehdinnän keskeiset tavoitteet olivat yhteiskunnallisen julkisen keskustelun ulkopuolella.

KIISTA PAKANALÄHETYKSESTÄ

Herätysliikevaikuttajien aktiivisuus julkaisijoina vaikutti monin tavoin suomen kielen ja sen käsitteistön muotoutumiseen. Tähän puoleen suomalaiskansallinen historiankirjoitus on yhtäältä aiheellisesti kiinnittänyt huomionsa, mutta toisaalta tavoitteidensa vuoksi se on rajannut heränneiden merkityksen lähinnä sen vaikutukseen ”suomalaisuuden” edistämisessä. Käsitehistorian kannalta kiinnostavampaa on se, miten herätysliikkeiden parissa viljelty kirjallisuus, uudissanat tai niiden avulla käyty debatti synnyttivät uudenlaisia rajoja ja rikkoivat entisiä. Debateista tunnetuin ja tutkituin käytiin J. L. Runebergin ja Lars Stenbäckin välillä *Helsingfors Morgonbladissa* 1830-luvulla. Runebergin Vanhan puutarhurin kirjeet ja Stenbäckin vastineet niihin on ensimmäinen varsinainen julkinen ”kulttuurikiista” suomalaisen julkisen keskustelun historiassa.

Runebergin aloittaman debatin merkitystä vähättelemättä on tarpeen muistaa, että herätysliikkeet aiheuttivat muitakin julkisia kiistoja. Yksi kiinnostavimmista käytiin suomalaisen lähetystyön

tavoitteista. Varhainen suomalainen lähetyssharrastus oli näet pitkälti herätysliikepapiston varassa.

Varsinainen lähetystyön tekeminen rajoittui kahtaalle. Yhtäältä oli kyse rahankeruusta lähetystyötä varten ja toisaalta lähetystyön tunnetuksi tekemisestä julkaisemalla kirjoituksia sanomalehdissä tai kääntämällä ja kirjoittamalla muuta lähetyskirjallisuutta suomeksi. Jälkimmäinen toiminta oli yleensä tarkoitettu palvelemaan edellistä.³³ Herätysliikevaikuttajista oli kiistatta aktiivisin Henrik Renqvist. Hän käänsi kirjallisuutta, kokosi varoja ja edisti monin muinkin tavoin lähetysaktiivisuutta. Suomen kielen ja lukutaidon kehityksen kannalta Renqvistin toiminta suomenkielisen kirjallisuuden kartuttamiseksi oli varsin merkittävää.³⁴

Lähetyskirjallisuuden käänöksillään Renqvist vaikutti myös lähetystyötä koskevan käsitteistön muotoutumiseen suomen kieleen. Valtaosaltaan suomeksi toimitettu kirjallisuus oli ruotsin kielestä käännettyä, joten lähetyskirjallisuudenkin suomenoksissa näkyi vahva ruotsinkielen vaikutus. Jopa saksalaisen V. St. Stegerin lähetyshistorian Renqvist suomensi ruotsalaisesta käännöksestä nimellä *Historia Pakanain kääntämisistä ja Kääntymisestä*. Kirja julkaistiin kahdessa osassa 1847 ja 1849. Vaikka 1700-luvun loppupuolella voimakkaasti virinneessä protestanttisessa lähetystyössä olikin ollut pitkälti kyse englantia puhuvien maiden aktivoitumisesta ja siten lähetyskirjallisuus oli usein englanninkielistä, suomeksi käännetty lähetyskirjallisuus oli valtaosaltaan ruotsalaista tai ruotsinnoksista käännettyä.³⁵

22 S. Pentikäinen 1978, 192; Ylikangas 1979, 25–29.

23 HM 5–6/1838; Rosendal 1902–1915 II, 31–32, 39–55, 239, 243; Ruuth 1953, 124–129; Silfverhuth 1977, 122.

24 Raittila 1991, 18.

25 Raittila 1991, 25–26.

26 Mäkinen 1997, 70.

27 Wirilander 1974, 142; Tommila 1988, 27.

28 Stenius 1992, 174.

29 Juva 1962, 190–195; Kortekangas 1983, 140.

30 Heikkilä & Seppo 1987, 70.

31 Murtorinne 1978, 273.

32 Liikanen 1995, 177–185, 321–332.

33 Lähetyssharrastuksesta Suomessa 1835–1858 Remes 1976.

34 Pirinen 2003, 15, 17–18; Laine & Perälä 2005.

35 T. Laine 2005, 205–256; Remes 1993, 7–8.

Käsitteistöä luotiin siis vahvasti ruotsin kielen pohjalta. Näin Renqvist toimi jo varhaisimmaksi lähetykskirjallisuudeksi luokiteltavan käännösteoksen suhteen vuonna 1825. Pieni elämäkertateos *Kristityksi kääntynyt Muriani* kertoi tarinan Lontoossa kuolleesta Simeon Wilhelmistä, ja se oli kansilehden mukaan ”ruotsin kielestä suomeksi käännetty”.³⁶ Tämänkaltaisen ”kirjalähetyksen” miehenä Renqvist oli Suomessa tuotteliain ja ehkä myös persoonallisin. Käännöstyössä hän pyrki kansanomaisuuteen, eivätkä hänen käännöksensä yleensä olleet mekaanisia tai sanatarkkoja suomennoksia. Renqvist teki teksteihin lukuisia muutoksia ja lisäyksiä.

Ehkäpä Renqvistin luonnetta – enemmän kuin hänen kääntäjänlahjoaan – kuvaa se, että hän ei hyväksynyt ”lähetyssaarnaajan” käyttämistä suomen kielessä. Missionär oli Renqvistin mukaan ’Pakanain kääntäjä pappi’. Syy omalle kömpelölle uudiskäsitteelle oli perin inhimillinen. ’Lähetyssaarnaajan’ oli nimittäin keksinyt Renqvistin kiistäkumppani herännäispappi J. F. Bergh jo 1830-luvun lopulla.³⁷ Siksi se ei kelvannut Renqvistille. Lähetyssaarnaaja vakiintui kuitenkin suomen kieleen ainakin seuraavaksi sadaksi vuodeksi. ’Pakanain kääntäjä pappi’ jäi henkiin vain Renqvistin käännöksiin.

Viranomaisten valvonnan tiukentuminen 1840-luvun lopulta lähtien kavensi entisestään lähetystoiminnan mahdollisuuksia. Eurooppalaisen vallankumouksellisuuden aallon leviämisen pelossa Venäjän valtakunnan rajamaiden viranomaisvalvontaa kiristettiin. Kesäkuussa 1849 annetun rahankeräykset kieltävän asetuksen mukaan myös lähetystarojen kerääminen oli kiellettyä. Kokonaan asetus ei kuitenkaan lopettanut varojen keruuta, sillä viranomaisvalvonta ei ollut kovin tarkkaa, jos asia ei tullut julkisuuteen. Suomalaisia lähetystaroja kanavoitiin varsinkin Ruotsin lähetysseuran kautta ja muissa yhteyksissä viranomaiset kyllä tarkkailivat juuri Ruotsiin suuntautuvia suomalaiskontakteja.³⁸ Lähetyskeräykset tai lähetykskirjallisuuden levittäminen eivät kuitenkaan olleet sen paremmin rahakeräykset kieltävän asetuksen kuin samaan aikaan suoritettujen muidenkaan valvontatoimien erityinen kohde, vaikka ne näistä kärsivätkin. Viranomaisvalvonnan taustalla oli Suomea – tai sen

muutamia lähetysoäktiveja – selvästi laajemmat kysymykset.

Ranskan helmikuun 1848 vallankumouksen jälkeen kaikki vapaa kansalaistoiminta joutui vallanpitäjän valvovien silmien alle. Heti maaliskuussa 1848 määrättiin, että Venäjän valtakunnassa voimassa olevaa säädöstä, joka kielsi kuulumisen salaisiin seuroihin, oli sovellettava poikkeuksetta myös Suomen alamaisiin. Rahankeräykset kieltävän asetuksen lisäksi kesäkuussa 1849 taas annettiin julistus, jonka avulla kenraalikuvernööri saattoi mielensä mukaan rajoittaa seurojen ja yhdistysten toimintaa. Uusien yhdistysten perustamiseen vaadittiin nyt hallitsijan suostumus, ja aiemmin perustettujen seurojen, kuten esimerkiksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, tuli jättää hallitukselle hyväksyttäväksi omat sääntönsä vuoden 1849 loppuun mennessä. Mikäli nämä eivät toimisi vaaditulla tavalla, ne lakkautettaisiin vuoden 1850 alussa.³⁹

Suomessa 1850 annettu kieliasetus, jonka mukaan suomen kielellä ei saanut julkaista muuta kuin uskonnollista tai taloudellista kirjallisuutta, vaikutti myös lähetystarojen keräystä koskevien tietojen julkaisemiseen lehdissä. Tätä enemmän kuitenkin vaikutusta oli mainitun rahankeräyksiä kieltävän asetuksen myöhemmällä valvonnalla. Vuonna 1853 *Suomettaressa* julkaistut tiedot lähetystarojen keräystuloista saivat näet viranomaiset kiristämään valvontaansa myös tältä osin.⁴⁰

Mielenkiintoista oli kuitenkin se, että kieliasetuksen myötä lähetysoyöstä kirjoittaminen ja lähetykselle suunnattujen rahalahjoitusten julkistaminen täytti itse asiassa kieliasetuksen ehdot, ainakin jos asiaa tulkittiin joustavasti. Muutenkin lehdistökirjoittelu oli muuttunut sisällöltään uskontopainotteiseksi; uskonnollisten aiheiden ja vertauskuvien kautta oli mahdollista myös kiertää kieliastusta, mikäli sensuuriviranomaiset eivät puuttuneet vihjailuihin.

Lähetystarojen summien julkaiseminen oli edellä mainittujen valvontatoimien vuoksi riskialtista, mutta silti *Suometar* julkaisi kirjoituksen ja lahjoittajaluettelon syksyllä 1853. Kirjoitus, jonka oli laatinut Henrik Renqvist, oli varustettu otsikolla ”Pakanallisten kansain kääntämisen asioista”. Sen ohessa ollut lista lähetystarojen lahjoittajista

alkoi vuodesta 1847 ja päättyi kirjoittamishetkeen. Jotakin suomalaisten lähetysharrastuksen vähäisyydestä ja sen marginaalisesta julkisuudesta kertoi Renqvistin kirjoituksen ensimmäinen lause: ”Eipä Suomenmaan avisiilehdissä ole näihin asti paperia pilattu pakanallisten kansain kääntämisen asioihin.”⁴¹

Henrik Renqvist ei halunnut nimeään julki mainitun kirjoituksen yhteydessä. Kirjoituksen edellä siteerattu aloitus innoitti kuitenkin *Suomettaren* toimittajan esittämään oman kommenttinsa kirjoituksen päätteeksi. Toimittaja tunsikin kirjoittajan hyvin. Hän kertoi myös lukijoille kirjoituksen lähettäjän olevan ”hyvin tunnettu, niin kuin se, joka maassamme uutteruudella on kokenut kristillistä elämää ja valvomista herättää ja levittää, niin kuin myös hengellistä kirjallisuuttamme paljon kartuttaa”. Kirjoitus ansaitsi *Suomettarelta* muilta osin kiitoksen, mutta väite siitä, ettei lähetyksasioista ollut aiemmin kirjoitettu, vaati pienen korjauksen:

Mitä siihen tulee ettei maamme sanomalehdissä paperia ole pilattu pakanain kääntämisen asioihin, niin saatamme muistuttaa *Suomettaren* melkein joka vuosi puhuneen joissakuissa numeroissa sekä oman maan Pipliaseurain että Englannin ja Ulkomaan Piplia-Seuran toimesta, joka myöskin koskee pakanain kääntämisen asiata. Suometar aikoo myös vasta, sekä tänä että tulevana vuotena, -- antaa lukijoillensa lyhykäisiä kertomuksia pakanain kääntämisestä.⁴²

Tämä Renqvistin kirjoituksen kommentoija oli jumaluusopin ylioppilas ja filosofian maisteri Fredrik (Rietrikki) Polén. Siteeratun kirjoituksen julkaisemisen aikaan syksyllä 1853 hän oli paitsi *Suomettaren* toimittaja myös puoli vuotta aiemmin perustetun teologian ylioppilaiden tiedekuntayhdistyksen ensimmäinen sihteeri.⁴³

Edellä siteerattua suurempaa julkista tukea Polén ei kuitenkaan voinut vähään aikaan lähetyksityölle antaa; lähetyksiasiaan hän palasi vasta seuraavana vuonna julkaisemalla kirjoitussarjan lähetykseseuroista, ja muutenkin hänestä tuli lähetyksiasian näkyvä kannattaja.⁴⁴

Viranomais määräyksestä sensuurikomitea tiukensi nyt valvontaa. Joulukuun lopussa 1853 Polén

ilmoitti Renqvistille, ettei tämän seuraava lähetyksivarojen tilitys ollut läpäissyt sensuuria: ”nyt ei enää saa sanomalehdissä hiiskaustakaan kuulua, että meillä autetaan kristillisyyden leviämistä pakanain seassa,” Polén kirjoitti Renqvistille.⁴⁵ Suomalaisen sanomalehtien lisäksi Renqvist oli toimittanut tilitysraportteja julkaistavaksi *Stockholms Mission-Tidning* -lehdelle, mutta tämänkin lehden Suomen-tilauksien valvontaa tiukennettiin.

Lähetyksityön tukeminen liian julkisesti oli pyssyttävä lähetyksitoiminnan tykkäänään. Kuten lähetyshistorioitsija Viljo Remes on todennut, suomalaisten lähetysharrastuksen jatkuminen oli pitkälti Krimin sodan ja sen myötä tapahtuneen poliittisen muutoksen ansiota. Venäjän joutuminen sotaan toisaalla lievensi suomalaisiin kohdistuvaa viranomaisvalvontaa. Lähetykskeräyksiä harrastavien renqvistiläisten talonpoikien anomus keisarille siitä, että suomen kielen oikeuksia laajennettaisiin, johtikin tulokseen jo 1854, mutta käytännön merkitystä sillä oli vasta myöhemmin.⁴⁶

Kaiken kaikkiaan suomalaisen lähetyshistorian varhaisvaiheita 1830-luvulta 1850-luvun puolimaihin asti leimasivat yhtäältä sen rajoittuminen lähinnä herätysliikevaikuttajien toiminnaksi ja toisaalta viranomaisten harjoittama lähetyksivarojen ja -kirjallisuuden parissa tapahtuvan toiminnan kontrollointi. Käytännössä – ainakin orastavan modernin julkisen keskustelun näkökulmasta – Suomen kirkon

36 *Kristityksi kääntynyt Muriani* 1825, nimiölehti; ks. T. Laine 2007, 45.

37 Steger 1847, 5 alaviite; Toivanen 1964, 31–35; Remes 1976, 118–119.

38 Remes 1976, 134–135.

39 Liikanen 1995.

40 Paunu 1908–1909 I, 119, 137–147; Salonen 1930–1931 II, 37–42; Remes 1976, 118, 134–138; T. Laine 2007, 44–45.

41 Star 35/2.9.1853 Pakanallisten kansain kääntämisen asioista.

42 Star 35/2.9.1853 Pakanallisten kansain kääntämisen asioista.

43 Tommila 1989, 60–63; Sihvo 1989, 349; Luukkanen 2005, 43–44.

44 Remes 1976, 175–176.

45 Alvar Renqvistin kokoelma (Otava) Polén Renqvistille 16.12.1853; Remes 1976, 260.

46 Remes 1976, 137–138.

harjoittamaa lähetystyötä ei juuri ollut olemassa. Kuvaavaa tälle tilanteelle oli, että vielä vuonna 1856 *Helsingfors Tidningar* kysyi pääkirjoituksessaan, ”tulisiko Suomen osallistua lähetystoimintaan?”⁴⁷ Pääkirjoitus oli tiettävästi lehden toimittajan Zacharias Topeliuksen laatima. Sen otsikosta jo saattoi päätellä saman minkä muustakin aiemmasta julkisesta keskustelusta: lähetystyö ei kuulunut vielä Suomen kirkon perustehtäviin. *Borgå Tidning* -lehden toimittaja ja koulumies C. H. Alopaeus puolestaan valitteli lehdessään, miten häpeällistä oli, että Suomi oli ainoa protestanttinen Euroopan maa, joka oli välinpitämätön lähetystyölle ja niin muodoin myös tietämätön niistä askelista, joita lähetystyössä oli viime vuosikymmenien aikana kansainvälisesti otettu.⁴⁸ Hallitsijanvaihdoksen myötä tapahtunut uskontopolitiikan muutos näkyi toden teolla vasta 1850-luvun lopulla, mistä näkyvimpänä merkinä oli keisarin antama lupa Suomen Lähetysseuran perustamiseksi.

SUOMEN TUNNETUIMMAT KÄRÄJÄT

Lähetystyön rajoitukset olivat suuret vielä 1830-luvulla, mikä johtui osittain myös herätysliikehännästä. Kysymys tuli esiin myös heränneitä vastaan käydyissä oikeusprosesseissa. Herätysliikehännän leviämisen voimakkaimmassa vaiheessa kaivettiin esiin vanha vuoden 1726 konventikkeliplakaatti. Tässä yksityiset hartauskokoukset kieltäneessä asetuksessa ja sitä myöhemmin täydentäneissä määräyksissä oli keskenään monia ristiriitaisuuksia, jotka pikemminkin paransivat kuin heikensivät lain käytökelpoisuutta. Konventikkeliplakaattia käytettiin 1700-luvun loppupuolella varsin harvakseltaan. Tilanne muuttui 1800-luvun alussa ja etenkin 1820- ja 1830-luvuilla. Varsinkin sen jälkeen kun arkkipiispa Jacob Tengströmin johdolla työskennellyt komitea suositteli konventikkeliplakaatin laajempaa soveltamista herätysliikehännää vastaan, prosessien määrä kasvoi selvästi. Suomessa konventikkelioikeudenkäyntien huippuvuodet olivat 1838–1844, jolloin käsiteltävänä oli peräti 17 kannetta.⁴⁹

Kalajoen käräjillä syytettynä olleiden rahvaan miesten ja naisten puolustusasiakirja vuodelta 1839 on tunnettu dokumentti suomalaisessa herätysliikehistoriassa. Sen alku kuuluu seuraavasti:

Nöyrimmästi protokollaan!

Toista vuotta on jo kulunut, sitten kuin meitä ensikerran käskettiin tämän Kalajoen kihlakunnan oikeuden eteen asiasta, josa ei meidän mielestämme olis pitänyt olla mitään moitittava. Usein olemma me kummastelleet, miksiä meitä, yhdesä maakunnassa, josa meidän armollinen ja lukemattomain syitten tähden sydämeistämme rakastettava Kejsarimme, on luvannut, että saadaan Jumalata palvella puhtaassa Lutheruksen opissa, nyt näin kovasti ahdistetaan. – – Sitä olemma sentähden kummastelleet, kuin en me ole tienneet oikiata alku syytä tähän käräjän käymiseen. Kuitenkin on sekin jo nykyisin saatu ilmi, koska meille on luettu nimismiesten valituskirjat, jotka he ovat meistä panneet Korkialle Esivallalle, emmekä siis enää saatakkaan kummastella, että meitä näin kovin vaivataan. Ne valituskirjat ovat niin vastoin totuutta, ja niin hävettömästi kirjoitetut, että se on surkia, kuin sen laisia virkamiehiä meidän armollisella Esivallallamme pitää oleman, jotka virkamiehet eivät tarkoita uskollisten alammaisten hyödytystä vaan rasitusta. Me tahdomme siis nyt, että nimismiesten hävettömyys ja valehteleminen Korkialle Esivallalle ilmi tulis, lyhyesti niitten valitus kirjat vastata.⁵⁰

Syytettyjen pitkästä ja perusteellisesta puolustuskirjelmästä käy hyvin ilmi, mistä näkökulmasta vastaajat asiaansa tarkastelivat. Tästä talonpoika Matti Niemen laatimasta ja monen allekirjoittamasta asiakirjasta paistoi läpi käsitys, että paikallisten viranomaisten ilkeämielisyys ja suoranainen valheellisuus olivat syynä prosessiin, johon heränneet olivat nyt joutuneet. Asian oikean laidan selvittäminen ”korkealle esivallalle” – viime kädessä siis keisarille – saisi ilman muuta aikaan sen, että oikeus voittoi. Näin uskoivat nämä perinteiseen esivalta-ajatteluun sitoutuneet uskolliset alamaiset, kirjelmän allekirjoittajat.

Kovin paljon enempää eivät talonpojat olisi voineet olla väärässä. He eivät nähtävästi ymmärtäneet, että Kalajoella syytettyjen penkkiin joutuneet heränneet olivat tuomiolla, koska paikallisten nimismiesten ja ylemmän papiston lisäksi juuri esivalta katsoi niin hyväksi. He eivät liioin tienneet olevansa pieni sivujuonne paljon suuremmissa poliittisissa kertomuksissa: sellaisessa Napoleonin sotien ja Wienin kongressin jälkeisessä kertomuksessa, jossa

vanha ikiaikainen eurooppalainen yhteiskuntajärjestys yritettiin vielä kerran panna takaisin paikoilleen valtaistuimen ja alttarin liiton nojalla, siis kirkon ja valtion yhteisvoimin.

Oikeusprosessin virallinen osuus alkoi helmikuun 6. päivänä vuonna 1838.⁵¹ Salon kihlakunnan kruununvouti Gustaf Hård lähetti Oulun läänin kuvernöörille R. W. Lagerborgille raportin, jossa kerrottiin Kalajoen pitäjässä syntyneistä ”yhteiskuntarauhaa sekä yleistä viihtymistä häiritsevästä seisosta”. Laki vaati, että tällainen lausunto tarvittiin, jotta asiasta voitiin ilmoittaa prokuraattorille, joka puolestaan lain nojalla sai päättää oikeudenkäynnin aloittamisesta uskonnollisesti erisuuria vastaan. Körttiläisten massaoikeudenkäyntejä tutkinut Heikki Ylikangas on arvellut, että Hårdin selonteko oli varta vasten ylhäältä tilattu. Näin saattoi olla, sillä esivalta oli jo pitkäköön aikaa ollut huolissaan yhä laajemmalle leviävästä herätysliikehännästä. Olipa Gustaf Hårdin raportti tilattu tai ei, prosessin käynnistymisen taustalla oli myös paikallisia syitä. Hård ilmoitti selvityksessään, että hänen tietonsa perustuivat Kalajoen pitäjän nimismiehen Niilo Sandmanin tekemään ilmiantoon.⁵²

Hårdin raportin mukaan Kalajoen heränneiden aiheuttama yhteiskuntarauhan järkyttäminen oli ilmennyt lähinnä kahdella tavalla. Ensinnäkin kolme nuorta pappia (Jonas Lagus, L. H. Laurin, N. G. Malmberg) ja tervahovin inspektori (J. D. Roos) olivat asettaneet tiloihinsa erillisiä säästölipaita, joihin oli kerätty vähäraausten – ja vallankin naisten – arvo-omaisuutta lähetystyön tukemiseksi. Toisekseen satoihin henkilöihin nouseva joukko kokoontui milloin missäkin talossa hartauskokouksiin veisaamaan Siionin virsiä ja lukemaan hartauskirjallisuutta. Herätyskokoukset olivat aiheuttaneet naapurustossa epäsuopaa. Kirjelmä kertoo, että ne jotka ottavat osaa näihin tilaisuuksiin ”uskovat itsensä heränneiksi ja uudestisyntyneiksi, halveksivat kanssakristityitään, laiminlyövät työnsä ja muuta sellaista”.⁵³

Prosessi eteni aloitteen tekijöiden kannalta toivotulla tavalla. Prokuraattori Walleen velvoitti maaliskuun 23. päivänä 1838 Oulun läänin kuvernöörin asettamaan lailliseen edesvastuuseen ne, jotka järjestivät Kalajoen pitäjässä hartauskokouksia

ja ottivat niihin osaa. Mitään muuta oikeuskansleri ei käskykirjeessään määrännyt. Lähetysvarojen kerääminen oli jäänyt käskykirjeestä pois, joten asia rajautui konventikkeliprosessiksi. Kalajoella syyte koski lopulta myös viittä pappia, jotka olivat Frans Oskar Durchman, Jakob Hemming, Jonas Lagus, Lars Herman Laurin ja Nils Gustaf Malmberg. Heidän lisäksi käräjille oli haastettu 75 hartauskokouksia järjestänyttä tai niihin osaa ottaneita herännyttä.⁵⁴

Kaikkiaan käräjät kestivät yli vuoden, heinäkuusta 1838 syyskuuhun 1839. Kalajoen kihlakunnan oikeus antoi päätöksensä 2.9.1839 kaikkiaan seitsemän erillisen tutkinnan jälkeen. Syytteessä olleista 80 henkilöstä se tuomitsi sakkorangaistuksiin 62. Viiden papin osalta lopullinen tuomio siirrettiin tuomiokapitulin ratkaistavaksi. Papeista vain Lars Herman Laurin sai tässä vaiheessa 20 hopeataalerin sakot epäkunnioittavasta ja loukkaavasta kielenkäytöstä syyttäjänä toiminutta maaviskaalia kohtaan.⁵⁵

Oma lukunsa olivatkin nämä syytteessä olevat papit. Heidän osaltaan konventikkeliplakaatin soveltaminen oli sinänsä jo hankalaa, sillä papin tehtäviin oli lain mukaan sisällytetty paljon sellaista, minkä konventikkeliplakaatti – pappeja tosin erikseen mainitsematta – kielsi. Papit ihmettelivät aiheellisesti, miten he saattoivat noudattaa kirkkolakia, joka määräsi heitä pitämään kaikissa mahdollisissa tilaisuuksissa Jumalan sanaa esillä, kun samalla oli olemassa asetus, joka tällaisen kielsi. Erityisesti tässä kysymyksessä tuli esille konventikkeliplakaatin ja sitä täydentävien asetusten vanhanaikaisuus ja sisäinen ristiriitaisuus. Joka tapauksessa heidän asiansa jätettiin tuomiokapitulin harkittavaksi. Syytteenalaiset papit jättivät yhdessä valituskirjel-

47 HT 82/11.10.1856 Bör Finland deltaga i missionsverket.

48 BT 39/27.9.1856.

49 S. Pentikäinen 1978, 192–293, 200.

50 Rosendal 1902–1917 II, 122–126.

51 Prosessin kuvaus perustuu seuraavassa lähinnä Heikki Ylikankaan tutkimukseen *Körttiläiset tuomiolla* (1979).

52 Rosendal 1902–1915 II, 75; Ylikangas 1979, 42–43.

53 Ylikangas 1979, 42.

54 Ylikangas 1979, 43.

55 Ylikangas 1979, 47–48.

män tuomiokapitulille, muut syytetyt puolestaan kääntyivät vetoomuksissaan hovioikeuden puoleen.

Pappien kirjelmän ydin oli kiistää syytteet, koska heidän mielestään ne oli nostettu lain vastaisesti. He vetosivat vuoden 1762 määräykseen, jonka mukaan prokuraattori saattoi määrätä tutkinnan vasta, kun seutukunnan kirkkoherra oli antanut asiasta kirjallisen selonteon. Lopuksi kirjelmässä yritettiin vedota yleiseen oikeudentuntoon ja siksi siinä pyydetään lupa saada julkaista kaikki oikeudenkäynnistä syntyneet asiakirjat.⁵⁶

Turun tuomiokapituli julkaisi tuomionsa vasta 11.3.1840. Tuomio oli maallisten viranomaisten ja prosessien käynnistäjien kannalta karvas pettymys. Kapitulin mukaan:

syytteeseen asetetut pappismiehet eivät olleet osallistumisellaan kyseisiin kokouksiin millään tavoin ylittäneet virkavelvollisuuksiaan eivätkä myöskään sen kautta aiheuttaneet vaan pikemminkin ehkäissee sellaisissa tilaisuuksissa muutoin helposti sattuvaa epäjärjestystä. Täten he ovat osoittaneet kiitettävää valmiutta tyydyttää olosuhteiden mukaan tarkoituksenmukaisella tavalla sanan kuulijainsa hengellisiä tarpeita.⁵⁷

Syytöksille laittomista kokouksista tai harhaoppisuudesta tuomiokapituli ei siis antanut tukea. Harkitsematomista puheista sen sijaan Malmberg, Laurin ja Durchman velvoitettiin nuhdeltavaksi konsistorin edessä. Näin siis Turun kapituli, joka ei prosessin kannalta toisarvoista asiaa, säästölippaiden esille panemista, osannut pitää erityisen rikollisena puuhailuna.

Sen sijaan Vaasan hovioikeus ei ollut yhtä armollinen. Sen päätöksiä saneli nimittäin ylin hallitusvalta, joka näki herätyspappien toiminnan uhkana yhteiskuntarauhalle. Hovioikeus tiukensi pappien rangaistuksia, lukuun ottamatta Jakob Hemmingiä, joka selvisi pelkillä kapitulin nuhteilla. Loput neljä pappia määrättiin, kuten tunnettua, puolen vuoden virkaeroon. Rangaistus oli todella kova, mikä merkitsi esimerkiksi siinä vaiheessa viiden lapsen huoltajana olleelle Jonas Lagukselle suuria taloudellisia vaikeuksia.

Sen sijaan talonpoikien ja muiden hengelliseen säätyyn kuulumattomien rangaistukset alenivat,

sillä hovioikeuden omaksuman tulkinnan mukaan vain maallikkojen johtamat hartauskokoukset olivat laittomia. Niinpä sakkoja joutuivat maksamaan vain ne kahdeksan talonpoikaa, jotka olivat järjestäneet kodissaan tällaisia kokouksia. Niihin osallistuneet säilyttivät myös entiset sakkonsa. J. D. Roosin sakkotuomio säästölippaan esillä pitämisestä lieveni pelkäksi varoitukseksi.⁵⁸

Heränneitä vastaan nostetut oikeusprosessit kertoivat julkisen toiminnan rajoista 1800-luvun alkupuolen Suomessa. Prosessit käynnistyivät yleensä paikalliselta tasolta, mutta hankkeiden puuhamihillä ei ollut mitään vaikeuksia saada lopulta mukaan ylempää virkavaltaa hallitsijaan myöten. Prosessien saama julkisuus sen sijaan vaihteli. Kalajoen käräjät olivat oikeudenkäynneistä jo aikalaisille tunnetuimmat. Ne jäivät syystä tai toisesta myös historiankirjoituksen piiriin. Heikki Ylikangas toteaa yli 30 vuotta sitten julkaistussa *Körtiläiset tuomiolla* -teoksessaan, että Kalajoen varjoon jäivät samanaikaisista suurista konventikkelioikeudenkäynneistä muun muassa Uudenkaarlepyyn kaksi oikeudenkäyntiä (1838–1839, 1840–1841) ja Vöyrin prosessi (1840–1841).⁵⁹ Näitä vieläkin perusteellisemmin unohdettuihin samanaikaisiin juttuihin kuuluu Rantsilan käräjät (1838–1839).⁶⁰

Kalajoen käräjästä tuli Suomen tunnetuimmat käräjät siksi, että toisin kuin muilla samanaikaisilla käräjillä juuri Kalajoella syytettiin herätysliikkeen näkyvimpiä johtajia – sekä pappeja että maallikkoja. He myös ottivat käräjien jälkeen kaiken mahdollisen hyödyn irti saamastaan julkisuudesta. Tuomiot oli helppo osoittaa epäoikeudenmukaisiksi, suorastaan laittomiksi, ja yleinen mielipide vakuuttui asiasta pian. Herätysliikkeitä ei oikeudenkäynnein saatu kuriin, vaan päinvastoin ne alkoivat levitä entistä kiivaammin.

Julkisuus oli epäilemättä keskeisin syy siihen, että Kalajoen käräjien jälkeen konventikkeliplakaatin soveltaminen ymmärrettiin poliittisesti haitalliseksi. Siksi siitä luovuttiin pian kokonaan. Kuvaavaa onkin, että uuden kirkkolain valmistelutyön vastuulleen saanut professori J. J. Nordström sai pietisteiltä 1840-luvulla kritiikkiä erityisesti siitä, ettei hän ymmärtänyt olla liittämättä vuonna 1845 valmistuneeseen kirkkolakiehdotuksensa asetukseen

tätä vanhentuneeksi katsottua konventikkelisään-
nöstä.⁶¹

Yleinen mielipide alkoi vähitellen pitää Kalajoen kärkeä esimerkkinä siitä, miten epäoikeudenmukainen esivalta saattoi olla. Vuosisadan lopun ja seuraavan alun poliittinen tilanne antoi tälle historiatulkinnalle uuden merkityksen. Kiristyneen venäläistämispolitiikan myötä julkista keskustelua alkoi hallita kysymys Suomen valtiosta. Tähän keskusteluun tarvittiin myös suomalaista herätysliikehistoriaa. Vuonna 1900 *Uudessa Suomettaressa* julkaistiin kirjoitus ”Pietismi ja fennomania”, jonka taustalla oli Eliel Aspelinin hieman aikaisemmin julkaissama biografia herännäisrunoilija Lars Stenbäckistä. Kirjoitus ei ollut kuitenkaan tavallinen kirja-arvostelu. Kysymyksessä oli puheenvuoro, joka osoitti, että herännäisyyden historialla oli tärkeä ajankohtainen poliittinen merkitys. Kirjoituksessa aihetta lähestyttiin vertailemalla Lars Stenbäckin ja J. V. Snellmanin elämäntyötä. Edellinen edusti kirjoituksessa pietismia ja jälkimmäinen ajoi kansallisuusaatetta. Suomalainen lukija kuitenkin ymmärsi, että itse asiassa näiden liikkeiden vertailun tavoitteena oli antaa kyytiä vuosisadanvaihteen venäläistämispolitiikalle. Kirjoittaja antoi nimittäin ymmärtää, että nämä ”henkisesti samaa laatua” olleet liikkeet joutuivat myöskin aikanaan vallanpitäjän hampaisiin.⁶² Tällä kirjoittaja viittasi sekä Kalajoen kärkeihin, jotka nekin olivat vallanpitäjän sortotoimia että lehdistösensuuriin.

Historialliset aiheet tarjosivat paljon aiheita venäläistämispolitiikan arvosteluun. Niitä myös käytettiin hyväksi. Koska sanomalehdistön toimintaa pyrittiin helmikuun manifestin jälkeen selvästi rajoittamaan, lehdet kehittivät tällaisia tapoja välttää sensuuri-toimia. Todellista painovapautta ei ollut vielä olemassa siinä merkityksessä, että kaikilla olisi ollut vapaus ennalta ehkäisemättä julkaista kirjoituksia. Periaate hyväksyttiin vasta vuonna 1906, ja sitä koskevaa lakia jouduttiin odottamaan aina vuoteen 1919 saakka. Kiristynyt poliittinen kontrolli ja julkisuuden politisoituminen oli yhtälö, joka sai aikaan runsaasti yhteenottoja vallanpitäjän ja julkisen sanan välillä. Siksi sensuuria ja muita julkaisu-toimintaa rajoittavia toimia kierrettiin eri keinoin. Se tapahtui esimerkiksi kertomalla, että jo Kalajoen

kärkeillä oli nähty, ettei vieraaseen vallanpitäjään voinut luottaa.

HERÄTYSLIIKE JA ”SUOMALAINEN KESKUSTELU”

Loppuyhteenvetona voi todeta, että herätysliikkeen yhteisönmuodostus Suomessa ei juurikaan johtanut separatismiin, vaan itse asiassa tapahtui päinvastoin. Herätysliikkeet kirkollistuivat, ja kirkossa niiden asema tuli lopulta poikkeuksellisen vahvaksi. Suomi onkin tässä suhteessa herätysliikehistorialtaan pohjoismaisittain katsoen mielenkiintoinen poikkeus. Samoin heränneiden pioneerityö ja ”häiriköinti” lähetystyön saralla sai aikaan sen, että kirkko aktivoitui – joskin kansainvälisesti verrattuna varsin myöhään – ulkolähetystyöhön. Suomen Lähetysseuran perustamiseen ei lopulta edes tarvittu mukaan kaikkein äänekkäimpiä herätysliikevaikuttajia, vaan toiminta käynnistyi keisarin suojeluksessa ja johtavien kirkollisten vaikuttajien myötävaikutuksella. Ja lopulta aikanaan kohutusta konventikkelikärkejännistäkin tuli tärkeä osa kansallista kertomusta, jossa heränneet talonpojat olivatkin osoittaneet itsenäisyyttä ja itsetietoisuutta – sen sijaan että kyse olisi ollut yhteiskuntaa uhkaavasta vallankumouksellisuudesta.

56 Ylikangas 1979, 51.

57 Akiander 1862–1863 VI, 364; Ylikangas 1979, 51.

58 Ylikangas 1979, 51.

59 Ylikangas 1979, 8, 49, 66, 129, 179; Huhta 2001, 48–49.

60 Huhta 2001, 49, 198–201.

61 Nordströmin kirkkolakiehdotuksesta Pirinen 1985, 89–94.

62 *US* 304/7.12.1900, *Pietismi ja fennomania*.

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto, Helsinki KA
 Suomen kirkkohistoriallisen seuran arkisto SKHSA
 Kopio Nurmeksen pitäjänkokouksen
 pöytäkirjasta F 43–F45

Painetut lähteet

AKIANDER, MATTH.

1862–1863 *Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider*. VI–VII. Helsingfors.

KRISTITYKSI KÄÄNTYNYT MURIANI

1825 *Kristityksi kääntynyt Muriani, Nimeltä Simeon Wilhelm Joka Londonissa kuoli 17 vuoden vanhana 29 päivä Elo-Kuusa 1817*. Ruotsin Kielestä Suomeksi käännetty. Hänen elämäkertansa historia. – Turusa. Prändätty J. C. Frencckellin ja Pojan tykönä 1825.

LAINE, TUIJA

2005 ”Bibliografia Henrik Renqvistin kirjoittamista ja kääntämistä julkaisuista sekä hänestä kirjoitetuista tieteellisistä ja taiteellisista teoksista”. *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiana 1815–1866*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 198. Keuruu: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

PAUNU, UNO

1908 *Suomen pakanalähetystoimi. Osa 1. Lähetyssharrastuksen herääminen ja Suomen lähetysseuran synty*. Diss. Helsinki: Suomen Lähetysseura.

ROSENDAL, M.

1902–1915 *Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalalla*. I–IV. Oulu: Herättäjä.

STEGER, V. ST.

1847 *Historia Pakanain Kääntämisistä ja Kääntymisistä. Edellinen osa. Eli Tieto Christin Uskon Lewittämisestä Mailmaan. erinomattain niitten Oikia-Uskolaisten Kääntäjäin töistä, jotka nykyisinä aikoina owat Pakanoita Kääntämässä. Ensin Saxan kielellä kirjoittanut kirkkoherra V. St. STEGER. Saksasta ruotsin kieleksi kääntänyt E. J. NORDENSON*. Sortawalasa: Prändätty C. W. Holmströmin tykönä, 1847.

BT	<i>Borgå Tidning</i>	1856
	<i>Hengellisiä sanomia</i>	1836–1838
	<i>Tidningar i Andeliga ämnen</i>	1836–1838
HM	<i>Helsingfors Morgonblad</i>	1838
HS	<i>Helsingin Sanomat</i>	2011
HT	<i>Helsingfors Tidningar</i>	1856
Star	<i>Suometar</i>	1853
US	<i>Uusi Suometar</i>	1900

Kirjallisuus

HARTIKAINEN, ESKO

2005 *Heränneitä ja nukahtaneita: Kulttuuri, kontrolli ja herätys 1800-luvun alun Liperissä*. Bibliotheca Historica 97. Diss. Joensuu. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

HEIKKILÄ, MARKKU & SEPPO, JUHA

1987 ”Uskonnollinen liike, esivalta ja maailma”. *Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro et al. Helsinki: Kirjayhtymä.

HUHTA, ILKKA

2001 *”Täällä on oikea Suomenkansa”: Körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 186. Diss. Helsinki. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

2008 “Finnish Nationalism and the Birth of the Finnish Missionary Society”. *Form Faith To Action. The Finnish Evangelical Lutheran Mission 1859–2009*. Ed. Liisa Hovila-Helminen. Helsinki: Suomen Lähetysseura.

JUVA, MIKKO

1962 ”Protestiliikkeet Suomen kirkkohistoriassa”. *Teologien Aikakauskirja* 67, 190–195.

KIMANEN, ANULEENA

2008 *Herätys kylässä ja tuvissa: Rääkkylän Oravialon kylä ja renqvistiläinen herätys 1820-luvulla*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 204. Diss. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

KORTEKANGAS, PAAVO

1983 ”Kirkollisen yhtenäiskulttuurin hajoaminen”. *Suomen kulttuurihistoria 2. Autonomian aika*. 2. p. Porvoo: WSOY.

LAINEN, ESKO M.

1996 *Yksimielisyys – sota – pietismi: Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan*. Diss. Helsinki.

- 2002 ”Kirkon ja jumalanpalveluksen merkitys kuopiolaiselle yhteisölle 1600–1700-luvuilla”. *Elämän veden virrassa: Kuopion emäseurakunta 450 vuotta*. Kuopio: Kuopion evankelis-luterilainen seurakuntayhtymä.
- 2006 ”Herätysliikkeet uskonnollisen yhtenäiskulttuurin murentajina? Huomioita jatkuvuudesta ja muutoksesta herätysliikehistoriassa”. *Kristinusko Suomessa*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 249. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- LAINEN, TUIJA
- 2007 ”Henrik Renqvist kirjastonsa valossa”. *Otava-Reenpää kirjasto kansalliskirjastossa*. Toim. Anna Perälä. Anjalankoski: [Heikki A. Reenpää].
- LAINEN, TUIJA & PERÄLÄ, ANNA
- 2005 *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiavana 1815–1866*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 198. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- LIIKANEN, ILKKA
- 1995 *Fennomania ja kansa: Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*. Historiallisia Tutkimuksia 191. Diss. Joensuu. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- LUUKKANEN, TARJA-LIISA
- 2005 *Sääty-ylioppilaasta ensimmäisen polven sivistyneistöön: Jumaluusopin ylioppilaiden sukupolvikehitys ja poliittis-yhteiskunnallinen toiminta 1853–1918*. Historiallisia Tutkimuksia 218. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- MURTORINNE, EINO
- 1978 ”Kirkko ja suomalaiskansallinen ideologia”. *Aate ja yhteiskunta: Mikko Juvalla omistettuja tutkielmia*. Toim. Kauko Pirinen. Helsinki: Otava.
- MÄKINEN, ILKKA
- 1997 ”*Nödvändighet af LainaKirjasto*”: *Modernin lukuhallun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 668. Diss. Tampere. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PENTIKÄINEN, ELINA
- 1982 *Kansanhurmoksesta herätysliikkeeksi: Pohjois-Savon herännäisyyden muodostuminen 1790–1920-luvuilla*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian lisensiaattityö. HYTTK.
- PENTIKÄINEN, SAMULI
- 1978 ”Konventikkeliplakaatin tulkinta Suomessa 1800-luvun alkupuolella”. *Aate ja yhteiskunta: Mikko Juvalla omistettuja tutkielmia*. Toim. Kauko Pirinen. Helsinki: Otava.
- PIRINEN, KAUKO
- 1985 *Schaumanin kirkkolain synty*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 132. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- 2003 *Henrik Renqvist. Pappi ja herätysjohtaja: Oikeushistoriallinen näkökulma*. Toim. Ilkka Huhta. Helsinki: Otava.
- RAITTI, PEKKA
- 1991 ”Uskonnollisen lehdistön valtakausi”. *Suomen lehdistön historia 9*. Jyväskylä: Kustannuskiila.
- REMES, VILJO
- 1976 *Lähetysharrastus Suomessa 1835–1858: Sata vuotta suomalaista lähetystyötä I:1*. Vaasa: Suomen Lähetysseura.
- 1993 *Siemen kasvaa puuksi 1859–1895: Sata vuotta suomalaista lähetystyötä I:2*. Pieksämäki: Suomen Lähetysseura.
- RUUTH, MARTTI
- 1953 ”Carl Gustaf Ottelin piispuuskautensa alkukohdassa”. *Talenta quinque: Commentationes in honorem Ilmari Salomies, Eino Sormunen, E. G. Gulin, Rafael Gyllenberg, G. O. Rosenqvist (Curaverunt Esko Haapa et al.)*. Helsinki: Otava.
- SALONEN, ILMARI
- 1930–1931 *Henrik Renqvist I–II*. Helsinki: Otava.
- SEPPO, JUHA
- 1987 ”Seurakuntaelämä ja uskonnolliset liikkeet Etelä-Pohjanmaalla 1808–1917”. *Etelä-Pohjanmaan historia VI*. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan maakuntaliitto.
- SIHVO, HANNES
- 1989 ”Suomalaisuuden pyhä tuli”. *Herää Suomi: Suomalaisuusliikkeen historia*. Toim. Maritta Pohls. Kuopio: Kustannuskiila.
- SILFVERHUTH, VOITTO
- 1977 *Kirkon ja keisarin sensuuri: Uskonnollisen kirjallisuuden valvonta Suomessa 1809–1865*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 104. Diss. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- STENIUS, HENRIK
- 1987 *Frivilligt jämlikt samfällt: Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell*

- hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 545. Diss. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.*
- 1992 *Julkisen keskustelun rajat suuriruhtinaskunnassa: Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta.* Tampere: Vastapaino.
- 2003 ”Kansalainen”. *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria.* Tampere: Vastapaino.
- SULKUNEN, IRMA
- 1999 *Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700- ja 1800-luvulla.* Helsinki: Gaudeamus.
- TOIVANEN, AARNE
- 1964 *Henrik Renqvist lähetysmiehenä.* Kirkkohistorian laudaturtutkielma. HYTTK.
- TOMMILA, PÄIVIÖ
- 1988 ”Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet”. *Suomen lehdistön historia 1.* Jyväskylä: Kustannuskiila.
- 1989 ”Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella”. *Herää Suomi: Suomalaisuusliikkeen historia.* Toim. Maritta Pohls. Kuopio: Kustannuskiila.
- WIRILANDER, KAARLO
- 1974 *Herrasväkeä: Suomen säätyläistö 1721–1870.* Historiallisia tutkimuksia 93. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- VUORELA, TAPANI
- 1980 *Taantumuksesta uudistuksiin 1825–1868.* Opetusministeriön historia II. Helsinki: Opetusministeriö.
- YLIKANGAS, HEIKKI
- 1979 *Körttiläiset tuomiolla: Massaoikeudenkäynnit heränneitä vastaan Etelä-Pohjanmaalla 1830- ja 1840-lukujen taitteessa.* Helsinki: Otava.